

## **Religious-social functions of the Egyptian market until the rise of the Fatimids**

Mohammad Mohammadpour\*  
Fatemeh Jan-Ahmadi\*\*

### **Abstract**

The market as the economic base of the urban system has a long history in Egyptian civilization. Islamization of Egypt had never stopped the economic market. Although the presence of Muslim governors in Egypt in the first few centuries affected the change in the status of markets and even their economic form, the market was a major player in the economic system in all periods of the Islamic era. Based on the continuation of the economic system of the market in Egyptian civilization, the main goal of this research is to answer the fundamental question that: “what were the socio-religious functions of the Islamic markets in the Muslim governor era?” Library reviews and the study of written sources relying on the method of historical studies are a descriptive and analytical method based on deduction and

---

\*Phd student of history, Faculty of Literature, Tarbiatmodares University University, Tehran,Iran, m.mohammadpour@modares.ac.ir.

\*\* professor of history, Faculty of Literature, Tarbiatmodares University, Tehran,Iran (Corresponding Arthur ), f.janahmadi@modares.ac.ir .

Received: 06/04/2018 Accepted:16/08/2018



Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0 International License**. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

analogy. Accordingly, it was found that the development of the location of the market-making space as an essential element of social and civil life in Egypt provided a conducive platform for holding and promotion of national and religious ceremonies. The establishment of important markets in the vicinity of mosques, especially central mosques, has led to a continuum of economy and religion. The collection of interrelated religious functions of Egyptian markets is obviously seen in formation of the Qur'an and its maintenance, or the holding of Friday prayers. Also, the launch of economic institutions is visible, such as the establishment of economic market activities and the formation of guilds and organizations in the market, and the professions. In addition, the role of the broad market area in creating massive popular gatherings against political rule and the presence of marketers in social rebellions could reflect the social roles of the market and marketers in the Egyptian era of governors as a result of the provincial financial pressures. As a result, some of the main characteristics of the market in Islamic cities, in addition to the economic role, are social and religious functions. As the markets built in the vicinity of mosques, especially central mosques, created a deep relationship between the market and the mosque, and because of these relations, the markets played a significant social and religious role. Thence, the expanded space of markets was used at national and religious celebrations, and the religious-cultural function of the markets was more visible by Qur'an meetings in some of the markets. Continuum of the markets with the central mosques displayed its greatest religious-social function. It was because of the widespread welcoming of the prayers to congregations and especially the Friday prayers that closed all the shops. Moreover, because the location of the mosques for such a large crowd was very small, the market place was used as a location for Friday prayers and congregations. Another social function of these markets was the emergence of social classes within the market originating from the economic and commercial prosperity of Egypt. In this era, the formation of powerful and diverse businessmen is witnessed within the markets. Each of these guilds within the market played a major role in the power of social classes within the market. Merchants, crafters, bankers, vendors, and so on were some of the most influential and powerful Egyptian tradesmen in the markets. Another part of the social functioning

of the market appeared in social insurrections, deriving from the government's involvement in market affairs as a contribution to market profits, which can be verified in several points. Muslim governor's became familiar with the tradeoffs since they arrived in Egypt because of previous acquisitions of trade and commerce. For this reason, the construction of markets in the Egyptian cities was considered as their most important first step, raising the need to create a market for trading because they were businessmen. Therefore, through the creation of markets in Egypt, the governors earned a great deal of economic profit by leasing them to traders, in addition to influencing the economic growth of the markets. Some examples of such businesses are the creation of markets such as the flour seller market and the Verdun market in the city of Fustat served by "Amr ibnAas". Ahmad-ibn-e Toullon, the Provincial Governor, in addition to creating markets in the new neighborhood of Dhaktah in Fustat, created shops and cafes in the Tennis City Market, which also influenced the economic prosperity and expansion of this market. By On the other hand, their governors shared their economic and financial benefits by participating in trade and commerce. Amro-ibn-e Aas was one of the provincial governors who paved the way for businessmen from Hejaz to the Egyptian markets by solutions such as paving Amir Al-Mu' minincanal. In addition to the governors, some government officials also occupied part of the market by participating in trade and commerce. For instance, Yusuf ibn Ibrahim and his son Ahmed ibn Yusuf, who had positions in the government of Dhaktah, achieved this by participating in the textile trade and earning money. Another way of gaining a lot of profits from the marketplace business was to levy a tax on the taxpayer, which was a portion of goods deposited in governmental depots. As a result, they sold the goods in the warehouses they had built in the markets for keeping their trading goods. Another case that granted great gains to governors and government officials was to get a loan from a large business resident in the markets. As Ahmad ibn Youssef as a government official, for instance, made a loan to one of the tax agents. And it was again a reflection of the prosperous look of the sovereignty of the market. It was Max's tax that he received from traders in the markets. Amr ibnAas, for example, created a merchant boat through the creation of the Amir Al-Mu'minincanal in Fustat, and many

taxes were levied on customs duties to pave the way for merchants to enter Egypt. In this process, the market space, along with the coherent organization of the guilds, bestowed the marketers a lot of bargaining power against the governors. Hence, when the Caliphate system chose hardline financiers for cities, they were dissatisfied with the cruel policies of marketers. They would have rebelled, after which the Caliphate retreated to the demand.

### References

Abd al-Karīm ibn Muḥammad Sam'ānī (2017), *al tahbire fī mojam al kabir*, Bagdad, dar al oga.

*Abdol aziz dollah saloomi, diwan al jand.*

Abdullah bin 'Abd al-Ḥakam bin A'yan al-Qurashī al-Maṣrī,(1920), *Futūḥ miṣr wa akhbārah*,liedn.

Abu abdo lah Mohammad ibn abdo llah balavi, (b.t), *sire ibn toloon*, Cairo, religion culture.

Abu Al-fida' Isma'il Ibn 'ali ibn Mahmud (2014), *tagwim al boldan*, Tehran, safire ardahal.

Abū 'Alī Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ya'qūb ibn Miskawayh (1959), *tajareb al omam*, Tehran, sorosh.

Abū 'Alī Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ya'qūb ibn Miskawayh (2001), *tajareb al omam*, Tehran, sorosh.

Abū al-Maḥāsin Yūsuf Ibn Taghrībirdī, (b.t) *al-Nujūm al-zāhirah fī mulūk Miṣr wa-al-Qāhirah*, Cairo, Culture and Guidance.

Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad al-Farisi al- Istakhri (2004), *Masalik al-Mamalik*,Beirut,dar sar.

Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad Al-Bīrūnī (2002), *al-āthār al-bāqiyah `an al-qurūn al-khāliyah*, Tehran, miras mactooob.

Abu Shaq Ibrahim ibn Muhammad al-Farisi al- Istakhri (2004), *Masalik al-Mamalik*, Beirut, dar SAR.

Abujafar ahman Ibn Daye (1981), *al-mokafah wa-al hosn al-ogba*, Cairo, mactab al –estegame.

Abulgasem ejtehadī (1985), *Study of financial situation and taxes of Muslims*, Tehran, sorosh.

Abu'l-Qasim Ubaydallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh, (1889), *al-Masālik w'al- Mamālik*, Beirut, Dar sar.

Ahmad ibn Rustah Isfahani (1987), *"Kitāb Al-A'Lāk An-Nafāsa* Tehran, amir kabir.

Aḥmad Ibn Yaḥyā al-Balādhurī , (1984), *Kitab Futuh al-Buldan*, Beirut, dar al kotob al elmie.

Al-Ḥasan ibn Ibrāhīm Ibn Zūlāq (b.t), *fazel masr w al- khmaroha*, Cairo, religion culture.

Ali ibn 'Abd al-Qadir ibn Muhammad al-Maurizio (b.t), *Al Mawaiz wa al-'i'tibar bi dhikr al-khitat WA al- athar*, Cairo, religion culture.

Alī ibn al-Ḥusayn ibn 'Alī al-Mas'ūdī (1965), *Muruj adh-dhahab wa ma'adin al-jawhar*, Beirut, dar al andoo looss.

Al-Jāhiz Abū 'Uthman 'Amr ibn Baḥri al-Kinānī al-Baṣr, (2007), *Kitāb al-Hayawān*, Beirut, dar al- kootob al- elmie.

Ibn Duqmaq, ebrahim ibnyosef ibm idem, (b.t), *alientesal vasetat ai- agd al- amsar*, Beirut, dar al-afag al-adide.

Jalal al-Dīn al-Khuḍayrī al-Suyūṭī (1882), *Husn Al-Muhadarah Fi Akhbar Misr Wa Al-Qahirah*, *misr, matabeeda al watan*.

Muḥammad ibn Aḥmad Shams al-Dīn al-Maqdisī (1990) aḥsan at-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālīm, Cairo, mactab almadbooli.

Muhammad ibn Yusuf al-Kind, (1958), al volar, al-hozat, Beirut, al kotob al segafe.

Nāsir Khusraw Qubādiyānī Balkhi (2003), Safarnama, Tehran, zavar.

Nāsir Khusraw Qubādiyānī Balkhi (1961), Safarnama, Tehran, zavar.

Ya'qūb ibn Ja'far ibn Wahb ibn Waḍīḥ al-Ya'qūbī (2001), Kitāb al-Buldan, beirut, dar al- kootob al- elmie.

Yāqūt Shihāb al-Dīn ibn-'Abdullāh al-Rūmī al-Hamawī (1995), Kitāb Mu'jam al-Buldān, Beirut, Dar sar.

## کارکردهای مذهبی - اجتماعی بازار در مصر عصر والیان تا برآمدن فاطمیان

فاطمه جان احمدی\*

محمد محمدپور\*\*

### چکیده

بازار، به منزله رکن اقتصادی نظام شهری، قدمتی طولانی در تمدن مصری دارد. حضور والیان مسلمان در چند سده نخست در مصر بر تغییر وضعیت بازارها و حتی شکل اقتصادی آنها تأثیر گذاشت. دغدغه اصلی نگارندگان در این پژوهش یافتن پاسخ این پرسش اساسی است که کارکردهای اجتماعی - مذهبی بازارهای مصر اسلامی در عصر والیان مسلمان چه بوده است؟ جست‌وجوهای کتابخانه‌ای و مطالعه منابع مکتوب متکی بر شیوه مطالعات تاریخی، یعنی روش توصیفی و تحلیلی متکی بر استنتاج و قیاس، نشان داد که توسعه موقعیت مکانی فضای شکل‌گیری بازارها به‌مثابه رکن مهم حیات اجتماعی و تمدنی در مصر، زمینه مساعدی را برای برگزاری و گسترش آیین‌های ملی و مذهبی فراهم آورده است. برپایی بازارهای مهم در مجاورت مسجد، به‌ویژه مساجد جامع، موجب پیوستاری اقتصاد و دین شده است. مجموعه‌ای درهم‌تنیده از کارکردهای دینی نظیر انعقاد مجالس قرآن‌خوانی و حفظ آن، برگزاری نماز جمعه، تأسیس نهادهای اقتصادی چون حسبه به‌منزله تنظیم‌کننده کنش‌های اقتصادی بازار، و هم‌چنین شکل‌گیری اصناف و تشکیلات صنفی درون بازار و پیشه‌های تخصصی در بازارهای مصر به‌درستی متجلی است. علاوه‌براین، نقش فضای گسترده بازار در ایجاد اجتماعات عظیم مردمی علیه حاکمیت سیاسی و نیز حضور بازاریان در شورش‌های اجتماعی به‌علت فشارهای مالی والیان از دیگر سو انعکاس‌دهنده نقش‌های اجتماعی بازار و بازاریان در جامعه مصر عصر والیان بود.

\* دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، f.janahmadi@modares.ac.ir

\*\* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، m.mohammadpoor@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۵/۲۵

**کلیدواژه‌ها:** بازار، مصر، مشاغل و اصناف، کارکرد اجتماعی - کارکرد مذهبی.

## ۱. مقدمه

بازار همواره به مثابه قلب تپنده حیات اقتصادی در شهر است. وجود شهرهای پُرشمار کنار ساحل نیل نشان از حیات اجتماعی و زندگی تمدنی دیرینه در مصر دارد. وجود بازارها و باراندازهای کهن از قدمت رشد حیات شهر و شهرنشینی در مصر و گسترش تجارت و بازرگانی در آن سرزمین حکایت دارد. بی تردید، آنچه موجبات افزونی اهمیت اقتصادی مصر را فراهم آورده است موقعیت ژئوپولتیکی آن سرزمین است؛ قرارگرفتن بر ساحل مدیترانه (بحرالموسط) و نیل ازیک سو، عبور راه‌های ارتباطی یا منتهی شدن مسیرهای تجاری به مصر ازسوی دیگر بر اهمیت اقتصادی آن افزوده است. علاوه بر این، تنوع تولیدات کشاورزی و صنعتی شهرهای برنهاد بر ساحل نیل و نیز مجاورت این سرزمین با تمدن‌های کهن آن روزگار چون شامات، روم، مغرب، و حجاز و سرانجام برپایی انواع بازارهای دائمی و فصلی مصری متناسب با هم‌جواری با مدیترانه در سرآمدهای اقتصادی مصر بسیار مؤثر بوده است (ابن‌خردادبه ۱۸۸۹: ۸۰-۸۵).

ورود اسلام به مصر توسط عرب‌های مسلمان از ۱۷ ق به بعد، به شدت بر فضای شکل‌گیری، تنوع بازارها، و حتی شیوه‌های تعاملات اقتصادی و کارکردهای اجتماعی بازار تأثیر نهاد و اوضاع اقتصادی مصر را به‌منزله مدخل ورود به مغرب اسلامی و به‌تبع آن اندلس تغییر داد. مورخان مسلمان تحقیقات بسیاری را درباره تاریخ سیاسی و اقتصادی مصر در قرون نخستین به‌شیوه توصیفی انجام داده‌اند. اما این تحقیقات از توجه ویژه و خاص به کارکرد نهادی مهم شهری در مصر از جمله بازار غافل مانده‌اند. از این‌رو، محور این پژوهش کاری فراتر از تحقیقات صورت گرفته است. به طوری که سعی در ارائه کارکرد جدیدی از بازار مصر در قالب اجتماعی و مذهبی طی ورود اسلام تا برآمدن فاطمیان است.

## ۲. اهداف طرح، سؤالات، و فرضیه تحقیق

براساس ضرورت مطالعه تاریخی وضعیت بازارهای مصر، به‌لحاظ کارکردهای اجتماعی و مذهبی، سؤال اصلی پژوهش پیش رو مبتنی بر این است که: کارکردهای اجتماعی - مذهبی بازار در مصر قرون نخستین اسلامی چه بوده است؟ یافت پاسخ این پرسش اساسی می‌تواند زمینه‌های مطالعات عمیق و جامع بعدی درباره نقش بازارهای مصری در تحولات



اجتماعی مصر را فراهم کند. فرضیه‌ای که در این باره مطرح می‌شود این است که گستردگی موقعیت مکانی فضای شکل‌گیری بازارها باعث استفاده از این فضا برای آیین‌های ملی و مذهبی و مجلس قرآن‌خوانی شده بود و هم‌چنین مجاورت بازار و مسجد نیز مهم‌ترین کارکرد اجتماعی - مذهبی را در برگزاری نماز جمعه در فضای بازار به‌نمایش گذاشته بود. در کنار این کارکردها، نقش فضای گسترده بازار در ایجاد اجتماعات عظیم مردمی علیه حاکمیت و نیز حضور بازاریان در شورش‌های اجتماعی، به‌علت فشار مالی والیان، از دیگر نقش‌های اجتماعی بازار و بازاریان حکایت داشت.

### ۳. پیشینه تحقیق

هرچند مطالعات مقدماتی برای پیشینه‌یابی موضوع این مقاله نشان داد که تحقیقی مستقل در این خصوص صورت نگرفته است، لیکن برخی مطالعات کلی درباره وضعیت اقتصادی مصر وجود دارد؛ البته، هیچ‌یک از این پژوهش‌ها و مطالعات به‌معنای اصیل پیشینه تحقیق محسوب نمی‌شوند، اما می‌توانند تصویری کلی از وضعیت اقتصادی مصر در عصر والیان ارائه دهند. برخی نیز چون ابراهیم ایوب ذیل تاریخ اجتماعی فاطمیان تصویری کلی از بازارهای قاهره ارائه داده است (ایوب ۱۹۹۷). این درحالی است که مطالعات تاریخی پراکنده‌ای نیز درباره موضوع اقتصادی متمرکز بر بازار در عصر صلیبیان یا عصر فاطمیان موجود است که به‌دلیل بازه زمانی، پیشینه تحقیق حاضر محسوب نمی‌شوند، اما می‌توانند تصویری از تداوم و تحول بازار را به‌مثابه نهادی دیرینه در مصر ارائه دهند.

باتوجه به این مطالب، می‌توان گفت این پژوهش نخستین تحقیق درمورد کارکردهای اجتماعی و مذهبی بازارهای مصر از ورود اسلام تا برآمدن فاطمیان است که با رویکرد محققانه، تمام ویژگی‌های آن را همراه پی‌آمدهایش در دوره زمانی خاص ذکر کرده است.

این پژوهش نیز هم‌چون سایر پژوهش‌های تاریخی برپایه دو رکن اساسی، یعنی توصیف مبتنی بر منابع و تحلیل متکی بر استنتاج و قیاس، بنا شده است و گردآوری مطالب نیز براساس منابع تاریخی و کتاب‌خانه‌ای است.

### ۴. بازار و کارکردهای مذهبی آن در مصر اسلامی پیش از فاطمیان

بازار موضوعی نوپدیدار در مصر اسلامی نبود. بی‌شک، از مستحدثات مسلمانان نیز به‌شمار نمی‌آید. چنین پیداست که آوازه مصر باستان در منابع پیشین، ضمن تأکید بر حیات شهری

و شاکله تمدنی آن، همواره به دلیل وجود بازار و باراندازهای مشهور در برخی شهرهای آن بوده است (مسعودی ۱۹۶۵: ج ۱، ۱۰۳؛ بیرونی ۱۳۸۰: ۲۶۰-۲۶۱).

ساخت بازار کنار میدان‌های اصلی شهر یا در کنار دروازه‌های شهر هم‌جوار با کاروان‌سراها یا در ربض امری معمول به‌شمار می‌آمده است. تأسیس و برپایی بازار در مکان‌هایی چون فضاها یا پرتدد یا منتهی‌الیه شاهراه‌های تجاری یا ملتقی آن به‌وفور در منابع گزارش شده است، اما از ویژگی‌های ممتاز ساخت شهرهای جدید اسلامی برپایی ارگ حکومتی یا همان دارالاماره در مقابل مسجد به‌منزله هماسانی دو نهاد قدرت دنیوی و اخروی بود که با افزودن تأسیسات اقتصادی به‌نام بازار، با همه مضافات آن، در کنار هر دو نهاد شکل شهر اسلامی کامل و ممتاز شد. شهرهای نوین‌یاد مسلمانان در مصر هم‌چون فسطاط نیز از این ویژگی‌ها مستثنا نبود. هرچند گذشت زمان و الزام توسعه بنیادهای شهری در فسطاط بر شکل بازارها تأثیر می‌گذاشت، اما آن‌چه مسلم است میراث تمدنی مصر و تجربه تجار در شکل‌گیری و گسترش فعالیت‌های اقتصادی متکی بر طبقات اجتماعی درون بازارها مؤثر بوده است. حضور طبقات مختلف هم‌چون تجار، پیشه‌وران، و دست‌فروشان در کنار نهاد برجسته علم، یعنی مساجد جامع چون مسجد جامع عمرو بن عاص (عبدالله السلومی ۱۴۰۵ ق: ۳۷۷)، موجب شد تا طبقه‌ای جدید به‌نام عالمان تاجر در مصر شکل گیرند. گروه‌های مختلف اجتماعی به‌انضمام دانشمندان تاجر در شکل‌گیری نهادهای اقتصادی-دینی و نیز ایجاد تشکیلات صنفی بازار نقش مهمی ایفا کردند. بی‌تردید پیوستاری دو نهاد بازار و مسجد در مجاورت یک‌دیگر می‌توانست به کارکردهای اجتماعی- مذهبی در فضای اقتصادی بازار منجر شود. چنان‌که بازاریان در ایام و مراسم خاص مانند نماز جمعه، با بستن دکان‌ها و تعطیلی موقت فضای کسب‌وکار، فضای دینی و مذهبی بازار را برای اجتماع عظیم نمازگزاران و انجام فریضه نماز آماده می‌کردند. علاوه‌براین، به دلیل مجاورت بازار به‌مثابه قطب اقتصادی با مسجد جامع شهر و اجتماع عالمان و تاجران یا مصرف‌کنندگان مایحتاج‌های عمومی، این مکان بهترین عرصه حضور اجتماعی طبقات مختلف بود که می‌توانست فرصتی را برای برگزاری جلسات قرآن‌خوانی یا فرادهی و فراگیری قرآن کریم توسط قاریان و حافظان فراهم کند.

هرچند مطابق گزارش‌های منابع، فعالیت‌های علمی معلمان یا فراگیران فقط به این بسنده نبود، بلکه به‌نظر می‌رسد رونق اقتصادی با ساخت «بردی» یا «قرطاس»، کاغذهای برساخته مصریان به‌منزله نسل جدیدی از پایپروس، به بالاگرفتن تب علم‌اندوزی در کنار بازار افزود (بلاذری ۱۸۶۶: ۲۴۰) و همین رونق‌بخشی اقتصادی خود بازارهای تخصصی

چون بازار وراقان یا تذهیب‌کاران را در فسطاط، نخستین شهر و پایتخت مسلمانان، رونق و جلا می‌بخشید. شکل‌گیری این نوع بازارهای تخصصی و نیز افزایش تنوع پیشه‌های اقتصادی متناسب با گوناگونی فعالیت‌های تجاری موجب شد تا بازارهای مصر، به‌ویژه اسکندریه و فسطاط، به‌مثابه رکن اقتصادی جایگاه خود را حفظ کنند و در موارد بسیاری ارتقا دهد (ابن تغری بردی بی‌تا: ج ۱، ۳۴۰). بی‌تردید درکنار این کارکردهای اقتصادی هرگز نبایستی نقش اجتماعی بازار را در تحولات سیاسی مصر نیز نادیده گرفت. برپایی شورش‌های اجتماعی متکی بر اقتصاد یا مشارکت بازاریان مسئله‌ای است که از دید بسیاری از محققان پوشیده مانده است. لیکن دانسته است که زیاده‌خواهی والیان و افزودن مالیات‌های نامتعارف بر تجار و بازار یا سخت‌گیری در اخذ مالیات از هرگونه فعالیت اقتصادی و هم‌چنین شدت گرفتن تعرفه‌های گمرکی هم‌چون عشور و مُکوس زمینه‌های بروز شورش‌های مقطعی را در برخی شهرهای مهم مصر پدید آورد.

درگیر شدن اصناف، تجار، و بازاریان در بحران‌های سیاسی متأثر از سیاست‌های اقتصادی سخت‌گیرانه والیان و حکمرانان مصر و بروز ناآرامی‌های مختلف و متعددی در فسطاط یا اسکندریه و شهرهای اقماری و دیگر مراکز مهم اقتصادی و کانون‌های تجاری چون فیوم، تنیس، اخمیم، و حتی جیزه بر این انگیزه می‌افزود که می‌بایست تحقیقی کلی درباره کارکردهای اجتماعی و مذهبی بازارهای مصر در قرون نخستین صورت گیرد. بنابراین، مقاله پیش رو تلاشی علمی است که با دو رویکردی توصیفی - تحلیلی متکی بر منابع اصیل تاریخی سامان گرفته است تا به پاسخ پرسش‌های پژوهش نائل آید.

## ۵. تأثیر موقعیت مکانی بازار در کارکردهای آن در مصر اسلامی

همواره جغرافیای طبیعی و حتی اقتصادی بر کارکردهای بازار تأثیر می‌گذارد و در بسیاری موارد نه تنها بر شکل، بلکه بر محتوا و کارکرد بازار هم اثرگذار است. موقعیت مکانی همواره عنصر ثابتی است که در همه ابعاد بر فضای بازار اعم از کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، مذهبی، و حتی مناسبات فرهنگی و اجتماعی تأثیر می‌گذارد؛ زیرا بازارها عموماً به دلیل برآمدن از متن اجتماع و برآوردن نیازهای اقتصادی ناشی از نیازهای اجتماعی مظهر فرهنگ عمومی جامعه هم به‌شمار می‌آیند.

فرهنگ یکی از مهم‌ترین عناصر متأثر از موقعیت مکانی است، زیرا اگر فرهنگ را آداب و رسوم، آیین و اعتقادات، و به‌طور کلی همه دست‌مایه‌های معنوی بشر بدانیم، می‌توان نمود و

مظاهر عمومی آن را به درستی در بازارها به عنوان کانون التقای مکان (جغرافیا) و زمان (عصر) جست و جو کرد. بدیهی است بازار به مثابه کانون تجمع عامه و خاصه در طول زمان محل تبادل خرده فرهنگ‌ها یا قوام یافتن فرهنگ‌های عمومی جوامع انسانی بوده است. به عبارتی بازارها آینه تمام‌نمای رفتارهای اجتماعی و محل شکل‌گیری تعاملات فرهنگی در ظرف مکان هستند. بدین ترتیب پذیرفتنی است اگر مطابق گزارش‌های تاریخی منابع پیشین بتوان بازارهای مسلمانان را، که عمدتاً در کنار شهرها و کاروان‌سراها و حتی مساجد برپا می‌شدند، به دلیل تجمع مخاطبان، مشتریان، و عرضه‌کنندگان، محلی مناسب و فوق‌العاده برای برگزاری اعیاد و جشنواره‌ها یا سوگواری‌ها و نیز مراسم ملی و مذهبی دانست (جاحظ ۱۳۸۵: ج ۲، ۱۰۵). براساس شکل‌گیری همین فضای اقتصادی فعال با ترکیب فرهنگی غنی، مقدسی، جغرافی‌نگار اجتماعی، تصویری کلی از بازارهای مصر با رویکرد توصیفی ارائه داده است؛ او در کنار فعالیت‌های تجاری و اقتصادی بازارها کوشید تا تعاملات مذهبی را نیز در آن‌ها به تصویر بکشد. برخی از منابع پیشین گزارش‌های موجزی از برگزاری مجلس قرآن‌آموزی (فرادهی و فراگیری قرآن کریم) یا مجالس قرآن‌خوانی و حفظ آن در برخی از بازارهای مصر ارائه کرده‌اند (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۲۱۰). تأثیر دیگر موقعیت مکانی بر فعالیت‌های بازار ساخت این سازه اقتصادی در کنار مساجد به‌ویژه مساجد جامع است. همین اقدام بیان‌گر تأکید شهرسازان مسلمان در پاس‌داشت شریعت و دین در کنار کنش‌های اقتصادی بازار و اهمیت به معاش مردم است. شاید بتوان اصلی‌ترین مظهر پاس‌داشت آداب مسلمانی را در برپایی نماز ظهر جمعه و بسته‌شدن دکان‌ها و درب مغازه‌ها و تعطیلی موقت بازار و اهمیت به برپایی این فریضه مهم سیاسی و عبادی مطابق آیات الهی دانست و همین عملکرد اجتماعی و اقتصادی بازار را تأثیر موقعیت مکانی بازار و مسجد دانست. اجتماعات عظیم نمازگزاران جمعه یا نمازهای جماعت بازاریان و تجار به‌عنوان عرضه‌کنندگان در کنار توده‌های مصرف‌کننده یا تولیدکنندگان و صنعت‌کاران نه تنها در بازار بزرگ فسطاط، بلکه در عمده شهرهای مصر مانند عین شمس، قوص، فیوم، قرافه، بهنسا، و تنیس، که در مجاورت مساجد جامع و سایر مساجد قرار داشتند، گزارش شده است (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۱۹۳-۲۱۵).

در مطالعه فضاهای شهری و بررسی موقعیت جغرافیایی بازارها، درباره نزدیکی بازار به کهندژ یا ساخت آن در ربض و حتی درهای ورودی شهرهای بزرگ هم گزارش‌های مفصلی در دست است (مسعودی ۱۹۶۵: ج ۱، ۱۰). از آن‌جاکه بازارهای درون‌شهری در راسته اصلی شهر از کهندژ شروع می‌شدند و با پشت‌سرگذاشتن شارستان تا مجاورت دروازه‌های شهر، یعنی ربض، امتداد می‌یافتند و فضای بزرگ و طولی از شهر را به خود

اختصاص می‌دادند، به‌هنگام برگزاری مراسم یا مظاهر عبادی چون نماز جماعت اجتماعات عظیمی را در خود جای می‌دادند که به‌لحاظ اجتماعی بسیار مهم جلوه می‌کرده است. گزارش مقدسی از اجتماع عظیم نمازگزاران پس از اتمام نماز در سطح بازار و پُرشدن شهر از جمعیت و ازدحام آنان تأیید بر این مدعاست (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۲۰۲).

این کثرت جمعیت، چه به‌دلیل اقتصادی یعنی وجود بازار و چه به‌دلیل مذهبی یعنی وجود مسجد، موجب شد تا همواره امیران یا حکمرانان شهری در پی گسترش شهر یا توسعه بازارها باشند. چنان‌که در عصر عمرو بن عاص یا در دوره طولونیان گسترش شهرها و توسعه فضای بازارها متکی بر کارکرد پیش‌گفته اقتصادی - مذهبی با ایجاد منطقه جدید قطایع در قسمت فوقانی شهر، فضایی که برای ایجاد بازارهای جدید این منطقه به‌وجود آمد، در بین دو مسجد جامع بود؛ یعنی مسجد جامع عمرو بن عاص در قسمت سفلاتی شهر و مسجد جامعی که احمد بن طولون در قسمت فوقانی شهر ساخته بود (همان). این مسیر پرتددترین مسیر شهر در دوره طولونیان بود. فضای دیگری که برای ساخت بازارها در مصر در نظر گرفته شده بود در کنار مکان‌های شگفت‌انگیز و دیدنی شهرها بود. به‌طوری‌که یکی از بازارهای معروف اسکندریه از دیرباز در مقابل اثر دیدنی گنبد سبزرنگ با پایه‌های سنگ مرمر در ساحل شرقی دریای مدیترانه پدید آمده بود و اجتماعات عظیمی در این مکان گرد می‌آمدند (ابن‌رسته ۱۳۶۵: ۸-۱۳۶). بنای برخی از بازارها در مجاورت سواحل دریاها نیز، به‌علت رفت‌وآمد تجار با کشتی‌های تجاری، فضای مناسبی برای اجتماعات مردمی به‌شمار می‌آمد. به‌طوری‌که بازار معروف شهر بهنسا در کنار دریاچه فیوم از نمونه این بازارها به‌شمار می‌رفت (ابوالفداء ۱۳۹۲: ۱۵۷).

## ۶. رشد و گسترش اصناف

در پی فتح مصر توسط مسلمانان، این سرزمین زیر پرچم جهان اسلام قرار گرفت و روابط تجاری مصر با سایر سرزمین‌های اسلامی گسترش یافت. تردد تجار از سرزمین‌های اسلامی مثل حجاز و شامات در بازارهای این منطقه به‌سهولت صورت می‌گرفت. در نتیجه، طبقه تجار مرفه‌تر شدند. به‌طوری‌که حتی عالمان دینی نیز به تجارت روی آورده بودند (مقریزی بی تا: ج ۱، ۳۱۷-۲۰۳). از سوی دیگر، رونق تولیدات اقتصادی سبب گسترش فعالیت‌های تجاری طبقات پیشه‌وران و دست‌فروشان شد و از همه مهم‌تر توسعه نهاد صرافی را در بازار فراهم آورد. نتیجه این امر شکل‌گیری طبقات اجتماعی

درون‌بازاری بود که به شکل صنف‌های گونه‌گون در بازار ظاهر شدند؛ هرکدام از این اصناف در گوشه‌ای از بازار به فعالیت صنفی می‌پرداختند و چنان رسمیت یافته بودند که در مواقع اضطرار از موقعیت خود در برابر حکومت دفاع می‌کردند.

## ۱.۶ تجار

یکی از طبقات مهم اجتماعی در بازار تجار بودند. آن‌ها با استقرار در بخش بزرگی از بازار، منطقه وسیعی را اشغال می‌کردند و به دو گروه تقسیم می‌شدند: تجار مقیم و تجار غیرمقیم. تجار مقیم شهرها در بهترین قسمت بازار ساکن می‌شدند. واسطه بین بازار و تجارت بین‌المللی به‌عده این طبقه از تجار بود. آنان مازاد محصولات تولیدی تولیدکنندگان را می‌خریدند و به مصرف‌کنندگان عرضه می‌کردند. از سوی دیگر، مازاد کالاهای تولیدکنندگان بازارهای مصر را به اقصی نقاط جهان حمل می‌کردند. بنابراین، فعالیت‌های اقتصادی این طبقه از تجار باعث انسجام قدرت آن‌ها به‌عنوان یک طبقه مطرح در بازار شده بود. طبقه بازرگانان شهر قلمز از مستحکم‌ترین اصناف درون‌بازاری بودند که به‌علت در دست داشتن تجارت بین‌المللی با مناطقی مانند چین، هند، و یمن بسیار مرفه شده بودند و به‌علت داشتن پشتوانه قوی مالی اعمال قدرت بیش‌تری در فعالیت صنفی ایفا می‌کردند (ابن خردادبه ۱۸۸۹: ۱۵۳).

طبقه تجار غیرمقیم از دیگر گروه‌های زبده در بازارها به‌شمار می‌رفتند. آن‌ها در درون بازارها اسکان موقت داشتند و ثروت و قدرتشان به‌علت سفرهای برون‌مرزی در حال افزایش بود. آنان، به‌منظور تجارت و بازرگانی، به تمام سرزمین‌های تجاری از جمله مصر رفت‌وآمد می‌کردند. بنابراین، اسکان دائمی در شهرها نداشتند. به‌همین‌علت ثروت کسب‌شده توسط آن‌ها از تجار مقیم شهرها بیش‌تر بود. این تجار در بازارهای مصر حضور مکرر داشتند؛ مثلاً، در شهر عیذاب، تجاری از ملیت‌های حجازی و یمنی حضور داشتند و کالاهای تجاری مصر مانند عاج و طلا را به یمن، حجاز، و سایر نقاط جهان منتقل می‌کردند (یعقوبی ۱۴۲۲ ق: ۱۷۳). یهودیان رازانی از دیگر طبقات مهم تجار غیرمقیم بازارها به‌شمار می‌رفتند. آنان بردگان، کنیزان، غلامان، و پارچه‌های ابریشمی را با کشتی از مغرب به شهر فرما، که به‌مثابه بارانداز تجاری غرب و شرق بود، می‌آوردند و از آن‌جا به قلمز هدایت می‌کردند. هم‌چنین از چین مشک، عود، کافور، و دارچین می‌خریدند و از راه قلمز به شهر فرما و از آن‌جا به سرزمین‌های کنار دریای مدیترانه حمل می‌کردند (همان: ۱۵۴).

## ۲.۶ عالمان تاجر

عالمان تاجر گروه دیگری از طبقات تجار در بازار بودند که به صورت مقیم و غیرمقیم در بازار ساکن بودند. در گزارش مقریزی از سفر عالمی دینی به نام ابراهیم بن السری بن سهل، که برای استماع حدیث در ۳۱۱ ق به مصر آمده بود، روایت شده است که محصولات را از بغداد با خود آورده بود و در بازار پارچه‌فروشان در تنیس به فروش رساند (مقریزی بی تا: ج ۱، ۳۱۷-۳۲۰). محمد بن یزید الواسطی نمونه دیگری از عالمان دینی بود که برای امر تجارت و بازرگانی به شهرهای مختلف مصر از جمله بهنسا، که مرکز کتان مصر بود، رفت و آمد می کرد و از این راه سود بسیاری کسب کرده بود (ابن دایه ۱۳۵۹: ۶۰-۶۵). مهم ترین بازاری که طبقه عالمان تاجر در آنجا حضور داشتند و به فعالیت صنفی می پرداختند بازار خداپرستان در منطقه ای به نام قرافه بود که مجالس قاریان در فضای این بازار شکل می گرفت (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۲۱۰).

## ۳.۶ پیشه‌وران

پیشه‌وران از دیگر اصناف حاضر در بازارهای مصر به شمار می رفتند؛ این گروه از طبقات بازار متوالی تولید کالاهای مختلف بود. گستردگی اصناف گونه‌گون در بازارهای مصر باعث افزایش فعالیت‌های صنفی پیشه‌وران شده بود. گستردگی فضای بازاری شهر فسطاط دامنه وسیعی برای فعالیت اصناف مختلف فراهم می آورد. پیشه‌وران این بازار در کسوت چوب‌بری، شیرینی‌فروشی، بزازی، و قصابی (مقریزی بی تا: ۸۷-۸۸، ۱۲۲) فعالیت می کردند. تولید و توزیع پارچه در مناطق مختلف مصر باعث شکل‌گیری اصناف مختلف آن در بازارهای مصر شده بود، به طوری که صنف پارچه‌فروشان در بازار شهر تنیس فعالیت گسترده‌ای داشت. بازار شهر اهناس نیز محل اسکان اصناف مربوط به کتان و پارچه بود (قبادیانی ۱۳۸۱: ۵۱-۵۵؛ ابن زولاق بی تا: ۶۱). در قلزم روغن‌فروشان در مکان‌هایی مخصوص به خود در فضای بازار گسترش یافته بودند (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۱۹۷).

## ۴.۶ دست‌فروشان

در ساخت عمومی بازار و در لایه‌های اقتصادی آن گروه‌های غیررسمی و طبقات فرودستی، در کسوت خرده‌فروشان، در بخش‌های مختلف به صورت موقت اسکان می یافتند و محصولات خود را عرضه می کردند. مطابق گزارش منابع، در بازارهای فسطاط

دست‌فروشان مختلف به عرضه محصولات خود مشغول بودند. مطابق اظهارات ابن‌تغری بردی، در این بازار محلی برای پرنده‌فروشان در نظر گرفته شده بود (ابن‌تغری بردی بی‌تا: ج ۱، ۳۴۰). در بازار شهر اسکندریه نیز دست‌فروشان فعالیت گسترده‌ای داشتند و محصولات فراوانی چون انواع سبزیجات و باقلا در آن عرضه می‌شد. همین تازگی محصول و گاهی ارزانی آن موجب رونق خرید و فروش می‌شد. گاه اهمیت حضور این خرده‌فروشان شبه‌دلال یا حتی عرضه مستقیم کالا موجب شده است تا در گزارش‌های مورخان جغرافی‌نگار اطلاعات درخوری درج گردد. این اهمیت در مکاتبات سیاسی هم منعکس شده است؛ چنان‌که به‌هنگام فتح مصر، در نامه عمرو بن عاص به عمر بن خطاب، خلیفه دوم مسلمانان، توصیفی از شهر اسکندریه و فعالان اقتصادی صنف سبزی‌فروشان و باقلا‌فروشان نیز آمده است (ابن‌عبدالحمک ۱۹۲۰: ۸۲).

مطابق اخبار موجود، در بازار شهر تنیس نیز عطاران دست‌فروش حضور گسترده‌ای داشتند (قبادیانی ۱۳۸۱: ۵۱-۵۵) و در قلزم روغن‌فروشان در مکان‌هایی مخصوص به خود در فضای سرباز بازار فعالیت می‌کردند (مقدسی ۱۴۱۱ ق: ۱۹۷). بخشی از طبقه دست‌فروشان معمولاً کشاورزانی بودند که محصولات فصلی خود را با اسکان موقت در بازار به مشتریان عرضه می‌کردند. به‌گفته مقدسی کشاورزان محصولی به‌نام جمیز را در بازار فسطاط به مشتریان می‌فروختند (همان: ۲۰۴). علاوه بر بازارهای دائمی، بیش‌ترین حضور طبقه دست‌فروشان در بازارهای محلی بود که در روستاها برپا می‌شد. آن‌ها محصولات روستایی را برای مصرف‌کنندگان عرضه می‌کردند. به‌طوری‌که در بازار معروف روستای جیزه، که یک‌شنبه هر هفته برگزار می‌شد، اصناف و گروه‌های مختلف محصولات خود را عرضه می‌کردند (مقریزی بی‌تا: ج ۱، ۵۱۵).

## ۵.۶ صرافان

ماهیت تجاری و موقعیت ژئواستراتژیک مصر و شهرهای مهم اقتصادی آن همواره زمینه‌ساز مبادلات پولی و جابه‌جایی نقود با ارزش و معیارهای مختلف بوده است. وجود معادن مختلف طلا و نقره در مناطق مختلف مصر (یعقوبی ۱۴۲۲ ق: ۱۲۲) و ضرب سکه‌های متعدد (مقریزی بی‌تا: ۱۰۹-۱۱۰؛ بلاذری ۱۴۰۴ ق: ۳۱۷-۳۱۹) و به‌تبع آن رشد مناسبات پولی با اقصی‌نقاط باعث حضور طبقه‌ای از صرافان در بازارهای مصر شده بود. فعالیت عمده این صرافان پرداخت وام و تهیه اعتبار ضروری برای فعالیت اقتصادی بازاریان



بود. رونق فعالیت‌های تجاری در مصر عامل اصلی رشد آن‌ها برای تأمین اعتبارهای کوتاه‌مدت و بلندمدت برای تجار بود. صرافان در بخشی از بازارهای مصر سکونت داشتند و فعالیت می‌کردند. آن‌ها، علاوه بر تأمین اعتبارات برای تجار، در سرمایه‌گذاری‌های تجاری هم شرکت داشتند. به طوری که در دوره طولونیان نماینده یک صرافی قدرت‌مند، با وجود شعبه‌هایی در بازارهای مصر و عراق، به احمد بن طولون پیش‌نهاد مشارکت در صنعت کتان را می‌دهد. علاوه بر این نهاد، راه دیگری که برای دریافت وام در مصر رواج داشت، دریافت وام یک تاجر از تاجری دیگر با سپردن رسید بود (بلوی بی تا: ۲۱۳). به طوری که در دوره طولونیان احمد بن یوسف، از تجار معروف مصر، برای گرفتن وامی ضروری برای معامله به تاجری سرشناس مراجعه کرد (ابن دایه ۱۳۵۹: ۵۰-۵۵). هرچند اصناف حاضر در بازارهای مصر قدرت زیاد و تشکیلات منسجمی داشتند و به‌هنگام اعمال فشار مالی سنگین از سوی حاکمیت در مقابل آن‌ها واکنش سختی نشان می‌دادند، اما اعتبار مالی آن‌ها در مواقع بسیاری بسته به این بود که افرادی با اعتبار معنوی در بیرون از بازار بر اعتبار مالی آن‌ها صحه بگذارند و این تأیید اغلب از سوی شخصیت‌های مذهبی در دکانی مخصوص و گاه حتی در مسجد کتابت می‌شد که خود نشان دیگری از کارکرد مذهبی بازار است (سمعانی ۱۳۹۵: ج ۱، ۱۵۶).

## ۷. نقش بازار در بروز بحران‌ها و شورش‌های اجتماعی

از مهم‌ترین نتایج اجتماعات عظیم مردمی در فضای اتصالی بازارها با مساجد و اماکن دیدنی حضور مردم و بازاریان ناراضی از حکومت در شورش‌های اجتماعی بود که گستردگی فضای بازار در اتصال با مساجد و سایر اماکن این موقعیت را در اختیار شورشیان و بازاریان ناراضی از سیاست‌های مالی حکومت قرار می‌داد که از منطقه وسیعی برای اجتماع و ابراز نارضایتی از سیاست‌های حکومت استفاده کنند. نقش بازار در شورش‌های اجتماعی نشئت گرفته از مناسبات بین بازار و حکومت بود که از چند جهت قابل بررسی است. والیان مسلمان از بدو ورود به مصر، به‌علت آشنایی قبلی با سودهای حاصل از تجارت و بازرگانی، با مقوله دادوستد آشنا بودند؛ به‌همین علت ساخت و بنای بازارها در شهرهای مصر از اقدامات مهم و اولیه آن‌ها به‌شمار می‌رفت؛ زیرا با فتح مصر و ورود قبایل و اقوام مختلف عرب و غیرعرب به مصر (ابن دقماق بی تا: ۱۰۳)، که طی قرون اولیه اسلامی تداوم داشت، نیاز به ایجاد بازار برای دادوستد آن‌ها که مردمی تجارت‌پیشه بودند

ضرورت یافت. بنابراین، والیان از طریق ایجاد بازارهایی در مصر علاوه بر تأثیرگذاری در رشد اقتصادی بازارها، با اجاره آن‌ها به تجار و پیشه‌وران از سود اقتصادی فراوانی بهره‌مند می‌شدند. به طوری که ایجاد بازارهایی مانند بازار آردفروشان و بازار وردان در شهر فسطاط توسط عمرو بن عاص به همین منظور بود (سیوطی ۱۲۹۹: ۷۹). همچنین ابوعون، والی عباسی مصر، بازارهای پررونقی در شهر جدید عسکر در مجاورت فسطاط ایجاد کرد (ابن تغری بردی بی تا: ۳۲۳). مهم‌ترین والیان مصر در این راستا طولونیان بودند. احمد بن طولون، والی طولونی، افزون بر ایجاد بازارهایی در محله جدید قطیع در فسطاط (سیوطی ۱۲۹۹: ۲۷)، دکان‌ها و قهوه‌خانه‌هایی در بازار شهر تنیس به پا کرد و موجب رونق اقتصادی این بازار و گسترش فضای آن شد (حموی ۱۹۹۵: ۵۰-۵۲). از سوی دیگر، والیان با مشارکت در تجارت و بازرگانی در بخش مهمی از سود اقتصادی بازار سهیم می‌شدند. عمرو بن عاص یکی از والیانی بود که با سیاست‌هایی مانند حفر خلیج امیرالمؤمنین در شهر فسطاط راه ورود تجار را از حجاز به بازارهای مصر هموار کرد (ابن عبدالحکم ۱۹۲۰: ۱۶۱-۱۶۲). والیان طولونی نیز از جمله والیانی بودند که با مشارکت در تجارت و بازرگانی سود زیادی را از بازار اقتصاد مصر کسب می‌کردند. علاوه بر والیان، برخی از منصب‌داران حکومتی نیز با مشارکت در تجارت و بازرگانی بخشی از فضای بازار را اشغال کرده بودند. به طوری که یوسف بن ابراهیم و پسرش احمد بن یوسف، از صاحبان مناصب در دولت والیان طولونی، با مشارکت در تجارت پارچه سود فراوانی به دست آورده بودند (ابن دایه ۱۳۵۹: ۳۷، ۴۱). روش دیگری که سود زیادی را از تجارت بازار نصیب والیان می‌کرد گرفتن مالیات جنسی از مشمولان مالیات و ذخیره آن در انبارهای حکومتی بود. فروش این کالاها رهاورد سود فراوانی برای والیان بود. به همین علت، آن‌ها انبارهایی را در حوالی بازارها به منظور ذخیره کالاهای خود برای دادوستد ایجاد کرده بودند. وجود انبارهای ذخیره در دوره طولونیان مؤید این مطلب است (مسکویه الرازی ۱۳۷۹: ج ۱، ۴۴-۴۹). مورد دیگری که باز سود زیادی نصیب والیان و منصب‌داران حکومتی می‌کرد دریافت وام از تجار بزرگ ساکن در بازارها بود. به طوری که احمد بن یوسف، که خود از منصب‌داران حکومتی بود، وامی را برای یکی از منصب‌داران خراج تهیه کرد (ابن دایه ۱۳۵۹: ۵۰-۵۵). امر دیگر، که باز نشان‌دهنده نگاه سودجویانه حاکمیت به بازار است، دریافت مالیات مئکوس (ضرائب گمرکی) از تجار و پیشه‌وران مقیم در بازارها بود (اجتهادی ۱۳۶۳: ۲۰۸). به طوری که عمرو بن عاص با ایجاد کانال امیرالمؤمنین در فسطاط و هموار کردن راه ورود تجار به مصر، مالیات‌های زیادی، که عوارض گمرکی بود، از کشتی‌های تجاری کسب کرد

(ابن عبدالحکم ۱۹۲۰: ۱۶۱-۱۶۲). بنابراین، مجموع این عوامل سبب نارضایتی بازاریان از سیاست‌های حکومتیان در برابر بازار شده بود؛ زیرا والیان از یک سو، مبالغ هنگفتی از بازاریان و پیشه‌وران درازای اجاره دکان‌های بازار دریافت می‌کردند و از سوی دیگر، آن‌ها با مشارکت در سود حاصل از تجارت و بازرگانی به نوعی رقیب تجار و بازرگانان قلمداد می‌شدند. از سوی دیگر، دریافت مالیات‌های اضافی از سوی صاحب‌منصبان مالی، که گاهی اوقات خارج از قاعده و قانون خود بود، نارضایتی بیش‌تر بازاریان را فراهم می‌کرد و در نتیجه سبب شورش‌های بازاریان علیه والیان می‌شد. نمونه‌های بارز آن در دوره امویان، دوره والی‌گری عبدالملک بن رفاعد بر مصر (حک ۹۶-۹۹ ق) بود؛ به‌علت سخت‌گیری اسامه بن زید تنوخی (مسئول خراج) مردم و بازاریان شوریدند و در پی آن شورش، وی عزل شد (کندی ۱۹۵۸: ۵۷). هم‌چنین در دوره عباسیان، به‌گفته مقریزی سخت‌گیری در اخذ خراج موجب شورش بازاریان شد. در این باره مقریزی می‌نویسد:

وقتی موسی بن مصعب از اهل موصل در سال ۱۶۷ ق از سوی مهدی والی نماز و خراج مصر گردید، در اخذ خراج سخت‌گیری نشان داد. او میزان خراج را دو برابر کرد و در صدور احکام خود را به رشوه آلود. هم‌چنین موسی بن مصعب خراجی را بر اهل بازار و نیز چهارپایان تعیین کرد. از این رو، سپاهیان از او ناراضی شدند و او را طرد کردند. اهالی قیس و یمامه دست به شورش زدند و به مردم فسطاط نامه نوشتند و اهل فسطاط را با خود هم‌گام ساختند. در نتیجه مهدی موسی بن مصعب را عزل نمود و اسامه بن عمر را به‌جای وی منصوب کرد (مقریزی بی تا: ج ۲، ۱۰۸).

چنان‌چه ذکر شد، عزل چنین افراد سخت‌گیری از مسئولیت مالی مصر بی‌ارتباط با تشکیلات صنفی قوی در درون بازار نبود.

## ۸. نتیجه‌گیری

یکی از ویژگی‌های اصلی بازار در شهرهای اسلامی، علاوه بر نقش اقتصادی، داشتن کارویژه‌های اجتماعی و مذهبی است. بنابراین، بازارهای شهرهای مختلف مصر نیز به‌خصوص بعد از اسلام چنین خصوصیتی داشتند. این مسئله در درجه اول از موقعیت مکانی شکل‌گیری این بازارها ناشی می‌گردد؛ به‌طوری‌که بنای بازار در کنار مساجد، به‌خصوص مساجد جامع، رابطه عمیقی بین بازار و مسجد ایجاد می‌کرد و از دل این رابطه بود که بازار، علاوه بر نقش اقتصادی، نقش‌های مهم اجتماعی و مذهبی نیز در جامعه ایفا

می‌کرد. به طوری که از فضای گسترده بازارها در جشن‌های ملی و مذهبی استفاده می‌کردند یا مجالس قرآن‌خوانی که در محوطه برخی از بازارها برگزار می‌شد و کارکرد مذهبی-فرهنگی بازار را بیش‌تر نمایان می‌ساخت. در این بین، فضای گسترده بازار در پیوستگی با مساجد جامع بزرگ‌ترین کارکرد مذهبی-اجتماعی آن را به‌نمایش می‌گذاشت. زیرا که به‌هنگام برگزاری نمازهای جماعت و به‌خصوص نماز جمعه تمامی دکان‌ها بسته می‌شد و به‌علت گستردگی و استقبال از نمازهای جماعت مکان این مساجد برای چنین جمعیت گسترده‌ای بسیار کوچک می‌نمود. به‌همین علت از فضای بازار برای اقامه نمازهای جماعت و جمعه استفاده می‌شد. کارکرد اجتماعی دیگر این بازارها در بروز طبقات اجتماعی درون‌بازاری نمود یافته بود که نشئت گرفته از رونق تجاری و اقتصادی مصر بود. در این دوره، شاهد شکل‌گیری اصناف قدرت‌مند و متنوع در درون بازارها هستیم؛ صنف تجار، پیشه‌وران، صرافان، دست‌فروشان، و ... از اصناف مؤثر و قدرت‌مند بازارهای مصر به‌شمار می‌رفتند که هرکدام در گوشه‌ای از این بازارها حضور داشتند و به فعالیت تجاری و صنفی مشغول بودند. بخش دیگری از کارکرد اجتماعی بازار در شورش‌های اجتماعی نمایان می‌شد که نشئت گرفته از دخالت و مشارکت حکومت در امور بازار به‌صورت سهم‌خواهی از سودهای بازار بود. در این فرایند فضای گسترده بازار و درکنار آن تشکیلات منسجم اصناف، قدرت چانه‌زنی زیادی در برابر والیان وقت در اختیار بازار و بازاریان قرار می‌داد. چنان‌چه وقتی دستگاه خلافت افراد سخت‌گیری را برای مناصب مالی شهرها انتخاب می‌کرد و آن‌ها با اعمال سیاست‌های ظالمانه بازاریان و اصناف را ناراضی می‌کردند، بازاریان نسبت به این امر واکنش نشان می‌دادند و درنهایت دستگاه خلافت با تعویض مأموران مالیاتی در برابر خواسته‌های بازاریان عقب‌نشینی می‌کرد.

## کتاب‌نامه

- ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابی‌المحسن یوسف (بی‌تا)، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة*، مصر: وزارت الثقافة و الارشاد.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۸۸۹)، *المسالک و الممالک*، بیروت: دار صادر.
- ابن‌دایه، احمد بن یوسف الکاتب (۱۳۵۹)، *المکافاة و حسن العقبی*، به‌کوشش محمود محمد شاکر، قاهره: مکتبه الاستقامة.
- ابن‌دقماق، ابراهیم بن محمد بن آیدمر العالیی (بی‌تا)، *الاتتصار لواسطة عقد الامصار*، بیروت: دار الآفاق الجديدة.

ابن رسته، ابوعلی احمد بن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسة و یلیة کتاب البلدان*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر.

ابن زولاق، حسن بن ابراهیم (بی تا)، *فضایل مصر و اخبارها*، قاهره: مکتبه الثقافة الدینیة.  
ابن عبدالحکم، ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله (۱۹۲۰)، *فتوح المصر و اخبارها*، لیدن.  
ابوالفداء (۱۳۹۲)، *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالعلی بیرجندی، تهران: سفیر اردهال.  
اجتهادی، ابوالقاسم (۱۳۶۳)، *بررسی وضع مالی و مالیة مسلمین*، تهران: سروش.  
اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۲۰۰۴)، *المسالك و الممالک*، بیروت: دار صادر.  
بلاذری، احمد بن محمد بن یحیی (۱۴۰۴ ق)، *فتوح البلدان*، بیروت: دارالکتب العلمیة.  
بلوی، ابو محمد عبدالله بن محمد (بی تا)، *سیره ابن طولون*، به کوشش محمد کردعلی، قاهره: مکتبه الثقافة الدینیة.

بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۰)، *الآثار باقیة عن قرون الخالیة*، تحقیق و تعلیق پرویز اذکائی، تهران: میراث مکتوب.

جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر (۱۳۸۵)، *الحوان*، بیروت: دار الکتب العلمیة.  
سمعانی، عبدالکریم (۱۳۹۵)، *التحییر فی معجم الکبیر*، بغداد: دار الاوقاف.  
سیوطی، جلال الدین (۱۲۹۹)، *حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرة*، مصر: مطبعة ادارة الوطن.  
عبدالله السلومی، عبدالعزیز (۱۴۰۵ ق)، *دیوان الجند، نشأته و تطوره فی الدولة الاسلامیة حتی عصر المأمون*، مکه.

قبادیانی مروزی، ناصر خسرو (۱۳۸۱)، *سفرنامه*، تهران: زوار.  
کندی، محمد بن یوسف (۱۹۵۸)، *تاریخ ولایة و قضات*، بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیة.  
مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۹۶۵)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، بیروت: دار الاندلس.  
مسکویه الرازی، ابوعلی (۱۳۷۹)، *تجارب الامم*، تهران: سروش.  
مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۴۱۱ ق)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، قاهره: مکتبه المدبولی.  
مقریزی، تقی الدین ابی العباس احمد بن علی (بی تا)، *المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار*، قاهره: مکتبه الثقافة الدینیة.

یاقوت حموی، ابو عبدالله (۱۹۹۵)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.  
یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن الواضح (۱۴۲۲ ق)، *البلدان*، بیروت: دار الکتب العلمیة.